

GUY BOIS:

MI A FEUDALIZMUS?

(A trieri egyetem és a Société d'Étude du Féodalisme közös konferenciáján 1981. május 7-én elhangzott előadásnak a szerző által megjelenés előtt közlésre átengedett szövege.)

A tanulmány nem törekszik a címben feltett kérdésre kimerítő és végleges választ adni. Mikor a legáltalánosabb megközelítési módot, a feudalizmus koncepciójának meghatározását választottam, éppen azt kívántam hangsúlyozni, hogy ez a koncepció mindmáig mennyire meghatározatlan. E meghatározatlanság azt eredményezi, hogy a feudális társadalmakról elmosódott és sokszor teljesen ellentmondásos képünk van. Legjobb bizonyíték erre az, hogy milyen nehézségbe ütköznénk, ha fel akarnánk rajzolni a 13. és 14. vagy akár a 18. századi világ feudalizmus-térképét. Mondhatni lehetetlen vállalkozás volna... Példaképpen megemlíthetjük az indiai történelmi iskola (az egyik legragyogóbb, legdinamikusabb marxista iskola) szembeötlő esetét, amelyen belül a feudalizmus koncepciójának a mogul periódusra alkalmazhatóságát illetően a legellentétesebb nézetek uralkodnak. És ugyanez áll Bizáncra, az Iszlámra, a Török Birodalomra, Kínára stb. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a prekapitalista társadalmak megértésének legfőbb akadálya az elméleti megoldatlanság.

Sokszor inkább megkerüljük ezt a problémát, de a szembesülés késleltetése nem segít hozzá a megoldáshoz. Kevés történész fordít gondot arra, hogy meghatározza a feudalizmus fogalmát, használják e fogalmat anélkül, hogy megmondanák, hogy mit értenek rajta. Többnyire megelégednek azzal, hogy szembeállítják Ganshof feudalizmus-meghatározásával („olyan intézmények rendszere, amelyet a „vazallus” és a „seigneur” viszonya hoz létre és szab meg. Egy szabad ember – az úgynevezett vazallus – engedelmességgel és szolgálati, főleg katonai szolgálati kötelezettséggel tartozik egy másik szabad embernek – az úgynevezett hűbérúrnak (seigneur) –, a hűbérúr viszont köteles megvédeni és eltartani a vazallust. Ez az eltartási kötelezettség a legtöbb esetben földbirtok, ún. hűbéri birtok átengedéséhez vezetett, a hűbérúr hűbéri birtokot adományozott vazallusának”).

Sok történész jogosan hangsúlyozza, hogy Ganshof feudalizmus-terminusa csak az uralkodó osztályra vonatkozó intézményeket határozza meg, s

ezért a feudalizmus fogalmát ennél jóval tágabb értelemben használják: kiterjesztik az uralkodó osztály (a nemesség) és az elnyomott osztály (a parasztság) viszonyainak összességére. De úgy tűnik, hogy ez a közösen elfogadott kiindulópont sem oldja meg a problémát. Amint megpróbálunk pozitív módon, pontos meghatározást adni, máris különböző dolgokról esik szó. A magukat marxistának tartó történészek a legkülönbözőbb értelemben használják a feudalizmus fogalmát, anélkül, hogy választásukat megindokolnák, s ez gyakran süketek párbeszédére vezet.

Vázlatosan e fogalom három különböző alkalmazását, három eltérő értelmezését különböztetném meg.

I. Egyesek szerint a feudalizmus általános keret: az európai társadalom vázának összessége a kapitalizmus megjelenése előtt. A fogalomnak ez az értelmezése annak a jogos igénynek tesz eleget, hogy e váz összességének egységesnek kell lennie. Ez a koncepció a társadalmi rendszer globális összefüggését feltételezi, úgy ahogy ez a kapitalizmus esetében megfigyelhető, s így ellentétbe kerül az empirista megközelítésekkel, amelyekre éppen a globális összefüggés tagadása a jellemző. Nem hunyhatunk szemet az ilyen eljárás kockázata felett sem: a feudalizmusra való hivatkozás gyakran formálissá válik, s ilyenkor az elnevezés pusztán egy borítékra biggyesztett címke, és nem valódi azonosítás. Ilyen módon a fogalom alkalmatlanná válik a történelmi mozgások megmagyarázására, minden jelentését elveszti. Sőt, ez az eljárás a nyelvi felszín mögött olyan történelmi gyakorlatot leplez, amely semmiben sem különbözik a tradicionális historiográfiától. S végül a „termelési mód” fogalma nem fér össze egy ilyen elmosódott feudalizmus-fogalommal, ezért ezt általában a „feudális társadalmi formáció” fogalmával szokták helyettesíteni, amely pontatlanságánál fogva egyenesen felidézi a homályosságot.

II. A második irányzat igényesebbnek mutatkozik a feudalizmus fogalmát illetően. A termelési viszony sajátosságait hangsúlyozza. Charles Parain a CERM-kongresszuson a következőket mondta a „feudalizmusról” (1971): „Semmi kivetnivalót nem találok abban, hogy feudálisnak nevezzünk minden olyan rendszert, ... amelyben a mezőgazdasági munkás már nem rab-szolga, de a legkülönbözőbb gazdaságon kívüli kényszernek van alávetve, s ez annyira leszűkíti személyes szabadságát és tulajdonát, hogy sem termelő ereje, sem munkájának gyümölcse nem válhat szabad csere tárgyává, azaz igazi áruvá”. Ha kizárólag a feudális termelési viszony meghatározásáról lenne szó, Parain meghatározása valószínűleg alig ütközne ellenvetésekbe. De leszűkíthető-e a feudalizmus fogalma kizárólag a termelési viszony dimenziójára? Azt hiszem nem egészen fölösleges feltenni ezt a kérdést, hiszen lé-

tezik egy olyan iskola, amely szerint a feudalizmus nem más, mint egy olyan társadalmi rendszer, amelyet az alapvető osztályok antagonizmusa jellemez, s ezek harca a feudalizmus dinamizmusának egyetlen forrása. Semmiféle gazdasági rendszerről nem lehet szó ebből a nézőpontból: ilyenek már a feltételezése is eleve a strukturalizmus fertőjével fenyegetne, és az osztályharc szerepének tagadására vezetne. Senki nem ment olyan messzire a marxizmusnak ezen az útján, amelyet én „politikus útnak” neveznék, mint Robert Brenner. Egy a Past and Present-ben lefolyt vita során a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet kizárólag a társadalmi osztályok erőviszonyai alapján vizsgálta, még csak nem is utalva arra a feltételezésre, hogy a feudalizmus struktúráinak fejlődése vezethetett a kapitalista rendszer kialakulásához.

El kell ismernünk, hogy ennek az irányzatnak is vannak tekintélyekre alapozott érvei: lényegében Marx és Engels, a Kommunista Kiáltványban kifejtett korai világnézetének felel meg. Érdeme az is, hogy hangsúlyozza az osztályharc jelentőségét, amelyet annyi medievista gőgösen ignorál, és hogy kikerüli az ökonomizmus csapdáját, amely a hozzá kapcsolódó ideológiai és metodológiai (kvantitatív módszer...) tényezők nyomására elárasztotta a történettudományt.

Mégsem tartom járhatónak ezt az utat. Legfőbb kifogásom ellene *a priori* nem az, hogy nem vesz tudomást a gazdasági rendszer fogalmáról, amely azt hiszem mégis csak lényeges alkotó eleme a termelési viszonyoknak, ahogyan azt Marx, a kapitalizmusra vonatkozóan a Tőkében kidolgozta, hanem sokkal inkább az, hogy megoldja a kérdést, mielőtt még egyáltalában feltette volna. Hiszen a kérdés éppen az, hogy vajon a termelési mód koncepciója, amelynek egységesítő erenye a kapitalizmus esetében vitathatatlan, alkalmazható-e a kapitalizmust megelőző társadalomra. A válasz nem alapulhat egyszerűen a marxizmus klasszikusaira való hivatkozásokon, kizárólag tudományos kutatás útján juthatunk hozzá közelebb. A kérdés az, hogy vajon létezik-e egy adott termelési módra jellemző (fejlődési logika, és a rendszer struktúrájába mélyen beágyazott gazdasági-társadalmi tendencia, amely az osztályharc éltetője.

Ne tekintsük ezt skolasztikus vitának, hiszen a kérdés megválaszolása előfeltétele a feudalizmus meghatározásának. Ime egy példa: amennyiben a feudalizmust csupán társadalmi rendszernek tekintjük, akkor a jobbágyságnak és a robotnak fogjuk a legnagyobb figyelmet szentelni, és ezzel együtt a nagybirtokot látjuk a rendszer tipikus termelési formájának, és ebből következően a nagybirtok hanyatlásában a rendszer válságát fogjuk látni ... stb.,

tehát lehetetlen elfogadnunk a családi kistermelés alapvető gazdasági szerepét, amelyet a legtöbb újabb kutatás hangsúlyoz. Képtelenek leszünk akár a legcsekélyebb magyarázatot adni az európai feudalizmus 13. századig tartó fellendülésére, és így szabad teret engedünk a legspekulatívabb interpretációknak, például a malthusianus teóriáknak... Éppen ezért a tét nem kevés.

III. A harmadik irányzat képviselői egy valódi feudális termelési módot tételeznek, és ezt kombinálják egy bizonyos termelési viszonnal és egy (a termelő erők szintjének megfelelő) termelési formával. Egyszerre vizsgálják a társadalmi és a gazdasági rendszert, illetve e feltétel alapján folytatják kutatásaikat. A termelésből, mint központi mechanizmusból kiindulva egyre többen kénytelenek fölfedezni a „feudális gazdaság” működési elveit. Elsősorban a Tőke módszereiből és nem a Kommunista Kiáltvány mérlegéből merítenek. Viszonyuk a marxizmus klasszikusaihoz természetesen nem olyan, mint az előző irányzatok esetében: a megoldást nem a feudalizmusra vonatkozó szöveggyűjteményekben keresik, akármilyen figyelemreméltóak legyenek is azok. Véleményük szerint a feudalizmus koncepciójának kidolgozása csakis további kutatások alapján lehetséges, a történelmi materializmus idevonatkozó tézisei nem megmozdíthatatlan szentenciák, amelyeket a szentségtörés veszélye nélkül nem lehet érinteni. Gondosan megőrzi viszont a termelési mód fogalmát, és alkalmazhatóságának értékeit, és óvatosan bánnak a társadalmi formáció szerintük képlékeny, nem egyszer hamis fogalmával.

A gondolkodásnak ezt a harmadik útját, mint tudjuk, a lengyel Witold Kula nyitotta meg körülbelül tíz évvel ezelőtt, s azóta olyan kiváló történészek csatlakoztak hozzá, mint Makkai László és Rodnay Hilton, hogy csak néhányat említek. Ez az út igen nehéz, ami senkit nem lep meg. A biztos tudásnak tételezett örökség megkérdőjelezése a gondolkodás egész rendjét megzavarja, és konzervatív reakciókat szül. Egy kritikai metodológia kidolgozása elkerülhetetlenül nyugtalanságot kelt, mert más területekre is kihatással lehet. Ne áltassuk magunkat: a feudalizmus meghatározása körül folyó vita nem „ártatlan”; az aktuális és főbb ideológiai és politikai ellentétek tükröződnek benne. Nem azért mondom ezt, mintha a kérdés tárgyalását a tudományos fórumról politikai fórumra akarnám terelni, de tisztában kell lennünk a tudományos vitára nehezedő kényszerűségekkkel.

Még egy utolsó szót erről a harmadik irányzatról, hogy megelőzzünk bizonyos ellenvetéseket és vitákat. Ha valaki azt a célt tűzi ki maga elé, hogy kidolgozza a feudális rendszer teóriáját, annak folyamatosan egyre általánosabb modell megalkotása felé kell haladnia, a részmodellek integrálásával.

Például az európai proto-indusztrializáció elmélete, amelyet göttingai kutatók dolgoztak ki, kétségekívül jócskán hozzájárul a feudalizmus-teória kidolgozásához. Más szavakkal, mindig csak alakulófélben levő teóriáról beszélhetünk, amelynek végleges kidolgozása lehetetlen. Eszerint ilyen vagy olyan hiányosság a teóriában önmagában nem érv a teória ellen. Ugyancsak a lehető legradikálisabban véget kell vetni az „ökonomizmus” álperének. Az, hogy a feudális rendszer tárgyalásához szükséges egy gazdasági elmélet, az számomra egyáltalán nem kétséges (vagy ha valaki ezt az elvet támadni akarja, akkor tegye ezt határozottan !). Gazdasági-társadalmi törvények vagy irányzatok együttesének megfogalmazása még nem jelent „ökonomizmust”. E törvények kidolgozása egyrészt azért fontos, mert a kutatásnak ez a területe igen elmaradott, másrészt azért, mert eredményei jól felhasználhatók a feudalizmus általános történetének kutatásában. Ez elvezethet, de nem szükségszerűen vezet el az ökonomizmushoz. Ez a marxizmuson belüli régi vita (Kautsky—Lenin) nem volna ma aktuális, ha nem éledne mindig újra hamvaiból.

A legényegesebb, legalábbis azt hiszem, az alakulófélben levő modell alapkérdéseim gondolkodni, ezeket felülvizsgálni. Például: vajon a családi kis-termelés valóban sarkköve-e a feudális gazdaság épületének? Ezután meg lehet vizsgálni azt, hogy milyen következményekkel jár egy ilyen tézis...

De ez már tanulmányom további részére tartozik. Miután ebben a hosszúra nyúlt előszóban felvázoltam a feudalizmus historiográfiáján keresztül húzódó demarkációs vonalakat, szeretnék belevágni a sűrűjébe, azaz azoknak a különböző tényezőknek a vizsgálatába, amelyek a feudalizmus meghatározásában előbbre visznek bennünket.

Kezdetben Nyugat-Európára szorítkozom, s azt hiszem nem szükséges hosszasan igazolnom ezt a választást. Itt született meg a feudális rendszer, és itt érte el fejlettségének tetőfokát. Ha valóban egy új termelési móddal állunk szemben, akkor itt van a legtöbb reményünk arra, hogy kifürkesszük titkait. Azután rátérhetünk a rendszer eltérő változatainak taglalására (az európaiakat is beleértve), és koncepciónkát esetleg az egész világra kiterjeszthetjük.

I. STRUKTÚRÁK KOHERENS EGYÜTTESE

Az európai feudalizmus első megközelítési módja lehet leíró, analitikus és statikus. Egyelőre figyelmen kívül hagyjuk mindazt, ami a fejlődési logikára vonatkozik, és a magyarázat legkisebb igénye nélkül számba vesszük azo-

kat a lényeges struktúrákat, amelyek a társadalom épületét minden szinten összetartják. Egy ilyen eljárásnak az a célja, hogy megvilágítson néhány olyan egybeesést, amely a társadalmi együttes összetartó erejét, koherenciáját adja.

A. A termelés szempontjából

Három alapvető jelenség fémjelezte az európai feudalizmus születését.

1. A gazdasági súlypont vidékre került, új viszony alakult ki város és vidék között

Most nem elemezzük e jól ismert folyamat kialakulását és különböző formáit: beleillik az antik struktúrák szétesésének folyamatába. Az antik társadalmak jellegzetessége éppen a városoknak a vidék fölötti hegemoniája volt, a vidék szerepe a városi uralkodó osztály eltartására szorítkozott. A vidék kiszípolozására a városoknak a legkülönbözőbb módszerek álltak a rendelkezésére (adók, villagazdaság, piacszervezés). A városok hanyatlása már az 5. századi inváziók előtt megkezdődött, és attól kezdve jelentősen meggyorsult (innen az inváziók fontos szerepe a feudális struktúrák kialakulásában), de a folyamat még jóval tovább tartott.

Nyugat-Európában a vidék egyre nagyobb önállóságra tett szert, ami kétségkívül az agrár expanzió (amely, mint tudjuk, igen korán, már a 7. században elkezdődött) alapvető mozgatóereje volt. A vidék erőforrásait ezennél nem szívja el improduktív célokra a város (a földadó megszüntetése volt az első döntő lépés). Az a paraszt, aki remélheti, hogy a munkatöbbletből adódó termékfelesleget saját használatára megtarthatja, egészen másképpen viszonyul a munkához. Az uralkodó osztály is kénytelen ismereteit és jövedelmének egy részét a falusi gazdaságba fektetni (lásd egyházi birtok); egy új munkamegosztás, amely a kézművességet (főleg a vasmunkákat) is beilleszti a falusi gazdaságba, lehetővé teszi a szerszámok fejlődését; és végül, e különböző jelenségeket ideológiai változás kíséri, mégpedig a munka fogalmának lassú felértékelődése (a „laboratóriumok” ideológiai elismerése volt az első döntő lépés).

Nem tudjuk eléggé hangsúlyozni, hogy a vidéknek ez az „önállósulása” milyen radikális fordulatot jelentett, nemcsak az előző helyzethez, hanem a korabeli keleti társadalmakhoz viszonyítva is. Elsősorban természetesen a muzulmán világra gondolok, ahol a parasztság a lehető legelnyomottabb stá-

tusban van, megfosztva minden önálló kezdeményezés lehetőségétől, ahol a mezőgazdasági expanzió irányítása egy központositott állam kezében van (a megművelt terület kiterjesztése, az öntöző rendszer fenntartása, az adók), és ahol a mezőgazdasági válság elsősorban az adóprés szorításából keletkezik, amihez az állami bürokrácia természetes elnehezdedése járul. Egyben azt is megfigyelhetjük, hogy a nyugat-európaihoz hasonló földrajzi fekvés kedvez a vidék ilyesfajta önállósodásának, mert ezeken a vidékeken nincsenek olyan technikai kényszerűségek, amelyek szélesebb együttműködést igényelnének. Azt is megfigyelhetjük, hogy Európán belül eltérő az egyes vidékek önállósági szintje. Itt is, mint sok más kérdésben, Itália közbelső helyet foglal el. A városok közreműködése a Pó-síkság megművelésében (lecsapolás, csatornázás, öntözés) sokban emlékeztet a keleti államok hasonló beavatkozásaira.

A városi béklyó levetése e rendszer egyik jellegzetessége, de nem jelenti azt, hogy a veszély egyszer és mindenkorra elmúlt. Annál is inkább, mert a „feudális gazdálkodás” expanziója együtt jár a városok új fejlődésével. A város és a vidék viszonya természeténél fogva ingatag, s már igen korán tanúi lehetünk visszahódítási kísérleteknek (főleg Itáliában). A 16. századtól kezdve azonban egyre romlik a viszony a vidék rovására, a városok egyre jobban kiterjesztik hatalmukat a földekre, a csereforgalomra és a vidéken meghonosodott kézműiparra. Mindez nem mond ellent előbbi megállapításunknak: a város és a vidék viszonyának romlása a feudális struktúrák sorvadásának kifejeződése.

2. A termelő erők forradalma

Ebben a jól ismert témakörben szorítkozzunk a lényegre. Az új társadalmi és politikai struktúrák megjelenését valódi technológiai forradalom kísérte. Ez a forradalom több részből áll: energetikai fejlődés (hidraulikus és állati energia), a szűkebb értelemben vett szerszámok fejlődése (a vaseke és a vasszerszámok elterjedése) és végül a mezőgazdasági eljárás fejlődése (nevezetesen a háromnyomásos gazdálkodás kialakulása). A technológiai forradalommal kapcsolatban a következő megfigyeléseket tehetjük:

a. a technológiai forradalom koherens fejlődési sorozatot alkot, mivel egyik részfejlődés sem választható el a másiktól (az eke elválaszthatatlan a fogatolás új módjától, a malom nélkülözhetetlen a mezőgazdasági termelés fejlődéséhez, a háromnyomásos gazdálkodás a lovak növekvő szerepével van összefüggésben...).

b. a fejlődés elválaszthatatlan az új társadalmi struktúráktól. A malom

elterjedése például nem képzelhető el a nagybirtokok elterjedése nélkül (a malmok építéséhez a folyók ellenőrzésére van szükség, mégpedig elég nagy területen), a földesúri haszonvételek pedig az anyagi megtérülés lehetőségét teremtették meg.

c. a technológiai forradalom jelentős előrelépést jelent az antik gazdasághoz és a többi eurázsiai területek gazdaságához képest. (Nem térek ki most arra, hogy ez a forradalom sokkal előbb megindult, mint hinnénk, már a Karoling korszaktól kezdve éreztette hatását.)

A felsorolt három ok miatt a technológiai forradalomban az új rendszer egyik jellegzetes struktúráját kell látnunk. Ez tette lehetővé a mezőgazdaság döntő előrelépését, a jelentékeny termékfelesleg viszont a városok megújulásához járult hozzá. Felhozhatjuk ellenérvként, hogy az eke és a háromnyomásos gazdálkodás előnyeit nem élvezhette egész Európa. Ez igaz. A Földközi-tenger partvidéke nem ugyanezt az utat követi. A klíma kényszerítő ereje sokat nyom a latba, akár a vízimalom, akár a zabtermesztés elterjedésének akadályaként. De technikai haladás itt is van, csak különleges formát ölt, például a teraszos földművelés, a vízgazdálkodás, a termőföldek átszervezése (incastellamento). Az energetikai hátrányt itt a „savoir-faire”, a technológiai ügyesség fejlődése pótolja. Létezik hát különbség, de ez inkább szintkülönbség, mint természetbeni különbség; különbözőség inkább, nem ellentét. Még egyszer hangsúlyoznám, hogy a változás erővonalai hol erősebbek, hol gyengébbek, sőt azt is merném mondani, hogy az egész változásnak van „központja” és „perifériája”.

3. A családi kistermelés hegemoniája

Olyan témához érkeztünk, amely dolgozatom egyik érzékeny pontja. A kistermelést előtérbe állítva szembekerülök azzal a gyakori elképzeléssel, amely a feudalizmust a jobbágyi robottal művelt földesúri nagybirtokokhoz kapcsolja. Ez a kép annál is szívósabb, mivel ez a termelési forma, mint „második jobbágyság”, Kelet-Európában sokáig tartott. De ez az elképzelés nem csak kiigazításra szorul, hanem úgy tűnik, visszajára fordítandó: a feudalizmus az a társadalmi rendszer, amelyben a családi kistermelés a legmagasabb színvonalat érte el a mezőgazdaságban és a kézműiparban egyaránt. A feudalizmus gazdasági és demográfiai expanziójának is ebben keresendő legerősebb rugója. Ezért a kérdést közelebbről meg kell vizsgálni.

a. Lássuk először a meghatározást. Kistermelésen vagy gazdaságon olyan termelési egységet értek, amely általában egy család termelőerején

alapul, és amelynek termékei a család fennmaradását biztosítják. Abban különbözik a nagytermelés különböző formáitól (rabszolgatartó vagy jobbágyokat robotoltató nagybirtok, bérmunkásokat foglalkoztató kapitalista nagybirtok), hogy a termelő többé-kevésbé teljes mértékben ura a termelési folyamatnak. A hegemonia azonban nem jelent kizárólagosságot. A feudális gazdálkodás szövetében a kisbirtok mindig a nagybirtok mellett, sőt a nagybirtok társadalmi függőségében létezik! A termelés kétféle formája között bonyolult viszony szövődik, egymással versenyben állnak és kiegészítik egymást. A nagybirtok egyszerre segíti és akadályozza a paraszti gazdálkodást. Segíti közhasználatú felszerelésével (sütőkemence, malom) a parasztok számára saját gazdálkodásukban hasznosítható termelőerőket szabadítva fel, ugyanakkor viszont a különböző szolgáltatások (munkában, természetben és pénzben) fő akadályai a kisbirtok „reprodukciójának”. Végül konkurenciát is jelentenek egymás számára, mivel mindkettő (még ha egyenlőtlenül is) bekapcsolódik a mezőgazdasági termékek piacába, s így az ármechanizmus hatása alá kerül. A versenyben a kisbirtokos termelés két fő ütőkártyával rendelkezik. Az első technikai jellegű: a termelési folyamat feletti uralom és a szabad munka jobban kedvez az új technikai eljárások befogadásának, mint a nagybirtokokon folyó robot, kényszermunka; ezenkívül a termelés méreteinek kiszélesítése (egy ekefogat által megmunkálható földterületen túl) nem jelent új, eredeti munkamegosztást, ami terméktöbblet forrása lehetne, egyszerűen csak több ekefogat egymásmellé helyezésére vezet. Más szóval, hogy marxista szóhasználatlal éljünk, a kistermelés formája megfelel a termelő erők adott színvonalának, vagy még egyszerűbben, a kisbirtokos termelés fejlődése a legszorosabb dialektikus kapcsolatban van a fent vizsgált technológiai fejlődéssel. A másik ütőkártya gazdasági természetű. A kisbirtok kedvezőbb helyzetben van, mint a bérmunkásokat alkalmazó nagybirtok: olyan termelési egység, mely minimálisra csökkenti a működési költségeit, hiszen itt majdnem kizárólag családi munkaerőt használnak.

Még egy utolsó szót a meghatározásról. A „családi kistermelés”-ről bizonyos szempontból kétes absztrakcióból kiindulva beszélünk, hiszen e fogalom két különböző és egymást kiegészítő realitást takar. Jelenti egyrészt a földműves gazdaságát, amelyre három dolog jellemző (ekefogat megléte, olyan földterület, amely lehetővé teszi az ekefogat eltartását és teljes kihasználását, a gazdaság vezetésére alkalmassá tevő szaktudás), másrészt pedig a zsellérét, amely e három feltétel egyikének sem felel meg. A két réteg komplementaritása jól ismert: nem képzelhető el gazda zsellér nélkül és fordítva. A szakmunkás és a segédmunkás közötti munkamegosztás talán az egyik leg-

eredetibb és legmélyebb jellegzetessége a feudális társadalmaknak, amely a városokra és a vidékre egyaránt kihat. A paraszti kettősség, amely már a Karoling összeírásokban feltűnik, bár jogi formák álcázzák (a manse libre és a manse servile ellentéte), a technikai haladás következtében egyre tisztábban jelenik meg (nehéz ekefogat). A két csoport közötti növekvő távolság súlyosan érintette a középkori nő helyzetét, minthogy a női munka általában a segédmunkák közé tartozott. Igaz, hogy szükségképpen itt is feltűnnek regionális különbségek: természetesen kisebb a két réteg közötti távolság a mediterrán vidékeken, ahol megmaradt a könnyű ekefogat (a túrókét használták), és ahol a gyümölcs-, illetve szőlőtermelés nivellálja a paraszti társadalmat. Ez nem akadályoz meg bennünket abban, hogy a paraszti társadalom kettősségében a feudalizmus strukturális jellegzetességét lássuk. Mint később látni fogjuk, e kettősség figyelembevétele nélkülözhetetlen a rendszer gazdasági dinamizmusának megértéséhez, mivel a munka termelékenységének hosszú távon való ingadozása a két csoport (az egyik állati, a másik kizárólag emberi energiát alkalmaz) létszámának ingadozásán keresztül jelenik meg. A társadalmi dinamika megértéséhez is nélkülözhetetlen, mivel ezen a kettősségen alapul a bipolarizáció és a kiegyenlítődés váltakozása, és a feudális strukturák szívébe ágyazva ebben a kettősségben rejlik a munkaerő és a termelő eszközök későbbi szétválásának csírája, azaz a kapitalizmus csírája. E kettősség azonban nem szünteti meg a paraszti osztály egységét, minthogy a parasztagazdaság a rendszer gerince, a technikai ismeretek kidolgozásának és átadásának helye, s gazdasági és demográfiai szempontból egyaránt a paraszti „újratermelés” centruma.

b. Mindezek után mit jelent a kistermelés „hegemóniája”?

Elsősorban, a legszigorúbban vett gazdasági értelemben, azt jelenti, hogy a paraszti kisbirtokos termelés elsőpró túlsúllyal bír a termelés egészében. Igaz, hogy ez az arány térben és időben változik.

Térben. A nagybirtok és a kisbirtok földrajzi megoszlása bizonyos állandóságot mutat: ott marad fenn a nagybirtok, ahol a kereskedelmi lehetőségek a legkedvezőbbek (nagyvárosok közelében, a nagy utak és folyók mentén), de később a kétféle termelési forma térben szétválik. Kelet- és Dél-Európában a robot másodszori térnyerése következtében konzerválódik és terjeszkedik a nagybirtok, míg a sűrű Európa szívében éppen ellenkezőleg, a nagybirtok pozíciója egyre gyengül.

Időben. A kistermelés és a nagybirtok egymás közötti viszonya is változik a hosszútávú konjunkturális ingadozásokkal, mivel ezek az ingadozások kihatással vannak az árak és bérek mozgására. A magas mezőgazdasági

árak és az alacsony munkabérek egybeesése (13. és 14. század) kedvez a bér-munka terjedésének, azaz a nagybirtokos gazdálkodásnak, míg az ellentétes gazdasági mozgás a kistermelést szilárdítja meg.

Ezekről az ingadozásokról függetlenül, a középkor folyamán a paraszti gazdaság viszonylagos jelentősége kétségtelenül növekedett. Anélkül, hogy a római kolonátusig visszamennénk, amely ezt az irányzatot megnyitotta, emlékezzünk vissza, hogy az első agrár expanzió (7–8. század) a parasztság saját kezdeményezésére indult meg, mint ahogy ez Latium és Katalónia esetében fényesen bebizonyosodott. Az új földek tömeges feltörése azután megerősítette a paraszti szektort, annál is inkább, mert ugyanabban az időben megkezdődött a földesúri saját gazdaságok csökkenése. Számadatokkal illusztrálva, a 13. század végére, eléggé nagy területre kiterjedően, a földesúri saját kezelésű földekről származó gabona mennyisége csak ritkán haladja meg az össztermelés 5–10 %-át.

Másodsorban, a családi kistermelés hegemoniájának titka abban rejlik, hogy ez a reprodukció legfontosabb helye. Ez áll az erős uradalmi vázzal rendelkező struktúrák esetében is. W. Kula igen jól bebizonyította ezt a „második jobbágyság” Lengyelországa esetében, ahol a parasztgazdaságnak nemcsak saját munkaerejét kell újratermelnie, hanem azokat az ekefogatókat is, amelyek a földesúr földjét művelik. Éppen ezért a falusi gazdaság egészsége e parányi termelési sejtek életképességétől függ, amelyeknek a különböző adók után is képesnek kell lenniük a vetőmag és a felszerelés fenntartására, valamint saját fogyasztásuk megfelelő szinten tartására. Itt kell keresnünk másodsorban a „feudális” gazdasági növekedés (vagy sorvadás) működési elveit.

Harmadsorban, a kistermelés hegemoniája azoknak a társadalmi feltételeknek az összességén keresztül jelenik meg, amelyek támogatják és védik.

Megjelenik a családszerkezetben, ahol a kiscsalád az uralkodó. Majdnem kizárólag csak kiscsaládokat találunk a gazdaság fejlett szektoraiban, a nagycsaládok marginális zónákba szorulnak.

Megjelenik a falusi struktúrákban: a középkori faluközösség a kistermelők szövetsége. Társadalmi védelmet nyújt a parasztoknak a földesúrral szemben, s ugyanakkor beleilleszti a parasztokat a társadalmi-politikai felépítménybe (lásd későbbi szerepüket az állami adóztatásban). És a faluközösség mindenekelőtt gazdasági támogatásban részesíti a parasztokat, egyrészt azáltal, hogy rendelkezésükre bocsát bizonyos természeti kincseket (közös legelő és erdőhasználat), másrészt azáltal, hogy szervezi együttműkö-

désüket. Megvédi a kistermelőket a konkurrencia veszélyétől (ugyanazt a szerepet tölti be, mint a céhek a kézművesek esetében), azzal, hogy minden technikai újításnak ellenáll bizonyos szolgáltatások által (ugarlegelő). A faluközösség anélkül, hogy ellentmondásba kerülne a termelés individuális jellegével, a termelést biztosító, szabályozó struktúrává válik. Ilymódon a faluközösség is a feudalizmus egyik tipikus struktúrája.

És végül, a mentális struktúrákban, azzal a tanítással és morális magatartással, amelyet az egyház nem szűnt meg hirdetni: ellenséges hozzáállás a felhalmozás, a *cupiditas*, az újítás minden eszméjéhez, és mindahhoz, ami az isteni eredetű rendet megváltoztatná; mindenekfelett pedig a családi önfenntartás eszményének a rendszer alapvető gazdasági magatartásszabályának meggyökereztetése. Ez a mentalitás ugyanazt a szerepet tölti be a feudalizmusban, mint a profité a kapitalizmusban, vagyis ez a gazdasági tevékenység motorja.

c. Feudalizmus és „paraszti termelési mód”

Mindaz amit itt elmondtunk a paraszti gazdaság központi szerepéről, arra indíthatna, hogy Csajanov definíciója nyomán a rendszerre a „paraszi termelési mód” koncepciót alkalmazzuk, mint ahogy ezt sok történész teszi is. Ezt tulajdonította nekem is H. Mendras falukutató szociológus a *Revue française de Sociologie* című folyóiratban (1979), amit én a leghatározottabban visszautasítottam. Az bizonyos, hogy az imént leírt rendszer magán viseli a „parasztgazdaság” vagy a „paraszi kistermelés” vonásait (magába foglalva technikát, bizonyos munkamegosztást és viselkedési szabályokat) és hogy ezeket más társadalmakban is megfigyelhetjük, nemcsak a középkori nyugat-európai feudalizmus esetében. De vajon elég-e ez ahhoz a megállapításhoz — mint ahogyan H. Mendras is állítja —, hogy a paraszti kistermelés meglehetősen önálló együttest alkot, amelyik különbség nélkül kapcsolódik más együttesekhez (kereskedő társadalmak, kapitalizmus, szocializmus)? Bizonyára nem. A középkori társadalomban a paraszti kistermelés a feudális termelési viszonyokba ágyazódik, s ezt a kapcsolatot, a középkori struktúráknak ezt az egységét nem lehet csonkítás nélkül megbontani. A feudális társadalom dinamikája nem az elszigetelt értelemben vett kistermelésből ered, hanem éppen egy termelési forma meg egy termelési viszony kapcsolatából. Annál is fontosabb ezt hangsúlyozni, mivel a „paraszi termelési mód” teóriája hallgatólagosan ott rejlik több munkában (például F. Braudel új szintézisében), amelyek egy mozdulatlan, történelem nélküli, a „befoglaló társadalomtól” majdnem teljesen független paraszti realitást festenek le. Ez semmi-re sem áll kevésbé, mint a középkori parasztságra.

B. A termelési viszonyok szempontjából

A termelés társadalmi viszonyainak jellemzése kevésbé vitatott kérdés, úgyhogy erre csak röviden térünk ki. A társadalmi viszonyokat meghatározó intézményes keret természetesen a földesúr uradalma, úgy is mint földbirtok és úgy is mint politikai hatalom. De vajon az intézmény mögött melyek a feudalizmus tényleges társadalmi viszonyai?

I. A nagybirtok rendszere

Nézzük először a feudalizmus kialakulását: a feudális rendszer a földbirtokos arisztokrácia (egyházi és katonai) és a kisbirtokos szabad parasztok közötti sok évszázados harc eredményeképpen jött létre. A harc hevesességét csak tartóssága múlta felül. A küzdelem már a germán invázió idején elkezdődött, folytatódott a római állam szétbomlásával, s egészen a 11. századig tartott, míg végül elvezetett a földesúri váruadalma és a banalitás kialakulásához. A nagybirtok, feudális uradalom formájában, akkor vetette ki hálóját a föld egészére, s csak az allódiális földek kisebb-nagyobb kiterjedésű maradványait hullajtotta el.

E fontos tény tisztázása után két megállapítás szükséges:

a. A nagybirtokok kialakulási folyamata nem ragadható meg kizárólag „gazdasági” terminusokkal. Egy tágabb értelemben vett társadalmi jelenségről van szó, egy társadalmi osztály felemelkedéséről, ami politikai, ideológiai aspektusokat éppenúgy magába foglal, mint gazdaságiakat. Tehát inkább „hatalmasok” felemelkedéséről kell beszélni, értve ez alatt azt, hogy a hatalom a földből származik, a föld koncentrációja viszont a hatalomból.

b. A legfontosabb kérdés az, hogy miképpen zajlott le ez a folyamat Nyugat-Európában, azaz hogyan jutottak a „hatalmasok” teljes győzelemre. Túlságosan erős az az irányzat, amely ebben egy társadalmi mechanizmus elkerülhetetlen eredményét látja, és minden további magyarázatot feleslegesnek tart. Pedig megfigyelhetjük, hogy a szabad parasztság – ott ahol tisztán látható (Katalónia, Maconnais) – zárt osztályt alkotott a 10. században; de ami a legfontosabb: ebben a kérdésben a komparatív történettudományhoz kell folyamodnunk, mivel a „hatalmasok” és a „gyengék” közötti harc színtere sokkal szélesebb. Ez alkotja egyidejűleg a bizánci történelem szövedékét, s letompított visszhangja messze keleten is hallható. Ha a nyugati jellegzetességeket az általános folyamaton belül vizsgáljuk, talán fényt deríthetünk a feudalizmus természetére.

Vizsgálódásunk során gondolatmenetünket három fejezetre oszthatjuk:

Elsőként politikai aspektusból

Az elsődleges adottság a római birodalomtól örökölt politikai struktúrák (részleges és egyenlőtlen) szétesése. Egy olyan hatalmas bürokratikus állam hullott szét, amelynek a működése a földadón alapult, tehát létezésének előfeltétele egy tulajdonos paraszti osztály volt. Máshol (Bizánc, Iszlám), a régi politikai struktúrák fenntartása vagy megújítása volt a „hatalmasok” előretörésének legfőbb akadálya, mint ahogy azt a macedón császárok földbirtoklást szabályozó törvényei is mutatják. Más szóval, a feudalizmus kialakulásának folyamata is fékezve volt és sokkal szűkebb keretek közé szorult. Nyugaton az 5. században döntő változás történt, mivel az állami béklyó levétele, mint láttuk, nemcsak a paraszti kezdeményezésnek nyitott teret (az adók megszüntetése), hanem a hatalmasok étvágját is felcsigázta, mivel ettől kezdve ők alkották az uralkodó osztályt, ők tartották ellenőrzésük alatt azt, ami még fennmaradt a közintézményekből (igazságszolgáltatás, hadsereg).

A második adottság: a következő időszakban (a Karoling kor végéig) az uralkodó osztály az „állammal” ellentmondásos viszonyban áll. Egyrészt segítségül hívja ezt a hatalmi apparátust a parasztság, mint társadalmi akadály ellen folytatott harcában, másrészt viszont zavarja a közintézmények fenntartása, amennyiben ezekben a parasztok is közreműködnek, s ennek következtében ezek az intézmények hátráltatják a mások felett gyakorolt magánhatalom korlátlan kibontakozását. Vagyis, az új hűbériség már ellenőrzi az államot, de az állam még nem a feudális állam, ez még nem az az új típusú állam, amely a hűbériség igényeihez igazodik. Ahhoz, hogy ez utóbbi létrejöhessen, a régi közintézményeknek teljesen szét kellett esniük, ezért nyúlt olyan hosszúra az a korszak, amelyet én nem a feudalizmusba való „átmenet”, hanem a feudalizmus „kiépítése” korszakának neveznék.

A harmadik adottság: kvantitatív politikai változás akkor történik, amikor a hűbériség képes a területi bíróságokat saját igazságszolgáltatásával helyettesíteni, mikor képes kivívni a fegyverek monopóliumát, s végül, mikor maga képes adót szedni. Az utolsó paraszti ellenállást elsöprik, és a nagybirtokos rendszer megszilárdul. A legalapvetőbb jellegzetessége ennek a „feudális államnak” az, hogy közvetlen egyenes hatalmat gyakorol, amelyet a kizsákmányolókra ruház át, akik ezt a kizsákmányoltak felett gyakorolják. Kiváltságos szerve a földesuraság és a vár. A feudális-vazallusi intézmény

csak felső váz, amely arra jó, hogy fenntartsa az uralkodó osztály és az állam kohézióját, amelyek teoretikus egysége a monarchia elvében jelenik meg. A feudalizmus politikai genezisének e túlságosan is futólagos felidézése alapján levonnék néhány következtetést.

1. Létezik feudális állam (a szó marxista értelmében), s ez a 11. század táján jön létre és a rendszer záróköve. Nemcsak a nagybirtok győzelmét biztosította, hanem a parasztság évszázadok óta tartó erőfeszítéseit is levezette. Latium példája ebben a vonatkozásban igen látványos: a lakosság átcsoportosulása, a föld újrafelosztása. Ismételjük meg, az állam a földesúrnak az emberei felett gyakorolt közvetlen hatalmaként definiálódik.

2. Óvakodnunk kell attól, hogy a feudális államot állítólág szétदार-boltságával vagy decentralizációval jellemezzük... Igaz ugyan, hogy Észak-Franciaország a 10. században ilyen képet nyújt, de ez csak ennek az államnak sajátos történelmi formája, amelyet kialakulásának feltételei szabnak meg. A már kialakult feudális állam (*grosso modo*: a hűbéri rendszer) képes beilleszkedni más, egészen centralizált politikai struktúrákba (így például Angliában vagy Szicíliában).

3. A feudális állam kiválóan illeszkedik a feudalizmus anyagi alapjához, azaz a kistermelés fellendüléséhez, és azokhoz a centrifugális erőkhöz, amelyeket ez a fellendülés kiváltott. Ebben a vonatkozásban azt is mondhatjuk, hogy a feudális állam a termelési viszonyok szintjén funkcionál.

Továbbá ideológiai aspektusból

A földbirtokos arisztokrácia, a „hatalmasok” hatalomra jutása nemcsak hosszú politikai folyamat, hanem ezzel párhuzamosan, egy hosszú ideológiai folyamat eredménye volt. Nem időzöm e folyamat különböző formáinál, hiszen ezek amúgy is jól ismertek: először a vidék megtérítése, azután a kolostoroktól támogatott falusi plébánia-hálózat kiépítése, s végül, a három részre tagolt társadalom ideológiai sémájának kidolgozása, amely ugyanolyan jelentős szerepet játszott a feudalizmusban, mint a liberalizmus ideológiája a kapitalizmusban.

Ennek az ideológiai tényezőnek döntő szerepe a feudalizmus kialakulásában kétségbevonhatatlan. Ahhoz, hogy erről meggyőződjünk, elegendő megfigyelnünk, hogy miképpen segítik elő a szerzetesek a földbirtok koncentrációját azzal, hogy a hívők lelki üdvéért földadományokat követelnek. A falu új politikai keretének kialakulása is nehezen képzelhető el az egyház

térületi szervezete nélkül. Az ideológiai feltételek létrejöttének lassúsága magyarázza a feudalizmus kialakulásának elhúzódását.

Nem kevésbé alapvető az ideológia későbbi szerepe. Az egyház adja a nyugati feudalizmus ideológiai és intézményes egységét, ugyancsak az egyház igazolja a feudalizmus terjeszkedését a kereszteshadjáratok eszméjével, és mindenekelőtt vállalja a belső rend éber őrének szerepét. Mindez elegendő jogcím ahhoz, hogy az ideológiát a feudalizmus struktúráinak integráns részeként tekintsük. Az egyházat azonban nem tekinthetjük az osztályviszonyoktól független intézménynek, illetve vallási alakulatnak. Hiszen az egyház éppen azért játszik olyan kivételes szerepet a feudalizmusban, mert már a barbár kor hajnalán szoros kapcsolat alakult ki a szenátori arisztokráciából rekrutálódott felső papság és a hódító katonai arisztokrácia között. Szem elől téveszteni ezt a kapcsolatot annyit jelent, mint tagadni a hatalmasok csoportjának egységét, akiknek sikerült egyszerre kézbevenni a földet, a hatalmat és a szellemi irányítást.

II. A telki birtok rendszere

Az imént idéztük fel a termelési viszonyok elsődleges ismertetőjegyét; a föld feletti tulajdont (nagybirtok) és az ezzel járó hatalmat. Ez nem választható el a második ismertetőjegytől, amely éppen annyira jellemzi a feudális struktúrákat, mint az előző: a telki birtok rendszere. Ez a csírájában már a római korban élő intézmény (colonatus), különböző jogi formák között az érett középkorban bontakozott ki. A föld feletti jogok megoszlottak a tulajdonos és a birtokos között. A földhöz való jognak tulajdonos és birtokos közötti különös megoszlásával kapcsolatban három megállapításra szorítkozunk.

a. Ez a föld birtoklásának az a jogi formája, amely a legjobban megfelel a kistermelés igényeinek, s ennek következtében nagy lendületet adott a kistermelés fejlődésének. Egyedül ez az ugyanis, ami garantálja a termelő és a legfontosabb termelőeszköz (a föld) közötti kapcsolat szilárdságát és állandóságát, márpedig ez a paraszti tevékenység egyik legfőbb buzdítója. A kijelentés csak látszólag paradox. Látnunk kell ugyanis, hogy a középkori parasztság számára a szabad allódiális birtoklás sokkal bizonytalanabb uralmat jelentett a föld felett. Az allódiomot sokfelől fenyegette az elidegenítés állandó veszélye: egyrészt birtokosának többé-kevésbé állandó gazdasági gyengesége miatt, másrészt a hatalmasok társadalmi nyomása miatt (akik katonai és jogi eszközök arzenáljával rendelkeztek megszerzésére), harmadsorban a

fennmaradó közintézmények nyomása (nevezetesen katonai kötelezettségek) miatt, nem is beszélve az egyház nyomasztó hatalmáról. Ezzel szemben a telki birtok az, amelytől csak kivételes esetben fosztanak meg családokat. A családi kistermelés és a telki birtok tehát elválaszthatatlan párost alkot, a kettő kölcsönösen erősíti egymást, a technikai, jogi és társadalmi tényezők állandó összeszővődése révén.

b. A telki birtoklás elterjedésének figyelembe vétele nélkül nem érthetjük meg a nagybirtok általánossá válását. Kétségtelen, hogy a nagybirtok másfajta termelési formákra is támaszkodhat. Ilyen volt például a rabszolgamunka alkalmazása az uradalmakban, s ez még hosszú ideig tartott. De ez a rendszer, amelyet már a rómaiak sem tudtak fenntartani, részben a termelőerők fejlődése, részben pedig az osztályharc miatt, hogyan foglalhatott volna el más, mint marginális helyet azután, hogy eltűnt az az erős központi hatalom, amely biztosítani tudta a rabszolga utánpótlást, és el tudta fogni a szökevényeket.

c. A hűbéri birtok a feudalizmusnak annyira lényeges eleme, hogy hanyatlása a rendszer megingásának egyik legaktívabb tényezője lesz. Ez akkor válik nyilvánvalóvá, mikor (a 16. században) a szolgáltatások csökkenése miatt a telki birtok státusa egyre inkább közelít a teljes jogú földtulajdon státusához. A föld ekkor a piac uralma alá kerül, és ki van téve viszontagságainak: létrejönnek a munkaerő és a termelőeszköz szétválásának feltételei (amelyeknek szoros egysége a feudalizmus alapját képezi), s ez megnyitja az utat a kapitalizmus felé.

III. A gazdaságon kívüli kényszer fogalmáról

A feudális társadalom két alapvető rétege, a földbirtokos arisztokrácia és a telkeikre helyezett kistermelők közötti viszonyt gyakran szokás a „gazdaságon kívüli kényszer” fogalmával jellemezni. A kifejezés talán vitatható, mivel megkülönbözteti a „gazdaságit” és a gazdaságon kívülit, s ez a megkülönböztetés a középkori társadalmakra vonatkoztatva homályosabb, mint manapság. A magam részéről azonban nem vetném el túl gyorsan, mert a földesúr nem kizárólag földvagyonára alapozza az emberei feletti hatalmát. Egy másik erőforrás is a rendelkezésére áll, amelyet az előbb próbáltam „feudális állam”-nak definiálni, a hűbérúr–várúr bíráskodási, katonai és adóztató előjogairól beszélve, s ezek nagyon is egy intézményesített hatalom kifejeződései. Továbbra is igaz, hogy ez a kényszer nem tekinthető kizárólag „gazdaságon kívülinek”. Talán helyesebb volna, ha „közvetlen hatalomról” beszél-

nénk, amelyet a földesúr gyakorol a tőle függő parasztok fölött. Mindenesetre ez a hatalom a feudális struktúrák szívében helyezkedik el, s egyben ez a struktúrák legtörekenyebb eleme. A földesúri birtokon belül a parasztok növekvő gazdasági szerepe egyre inkább parazita jelleget kölcsönöz a földesuraságnak, és aláássa tekintélyének alapjait. Más társadalmi csoportok és hatalmak felemelkedése (a városokban) szintén hozzájárult a földesúri hatalom hanyatlásához. Ennek következtében a feudális állam helyi szervei (a földesuraságok) veszítenek jelentőségükből és hatékonyságukból, s átadják helyüket az egyre növekvő királyi vagy fejedelmi hatalmaknak. A feudális rendszer tehát egy intézményfejlődés hordozója, mely afelé tart, hogy helyreállítsa az állam központi szerveit, de nem képes kiegyenlíteni a helyi szervek meggyengülését, amelyeknek láttuk, milyen lényeges szerepe volt a termelési viszonyokban. Ez a rendszer egyik legfőbb ellentmondása.

Végkövetkeztetés

I. A nyugat-európai feudalizmust a termelés és a termelési viszonyok szintjén olyan struktúrák koherens egybekapcsolódásának láttuk, amelyek nagy része már az 5. és 10. század között kiépült, és amelyek végleges kialakulása a 11. század folyamán következett be.

Ezek a struktúrák túlságosan összefüggőek ahhoz, hogy kapcsolatukat esetlegesnek tekinthessük. Éppen ezért el kell vetnünk minden olyan jellegű meghatározást, mint: feudalizmus = földesúri birtok + hűbériség, mert az efféle meghatározás pusztán intézményes természetű, és egyáltalán nem világít rá az egész egységre.

A termelési mód termékeny koncepciójára támaszkova kell megkísérelni a feudalizmus egységesítő és mélyebb valóságának megragadását.

A termelés szintjén a központi tény a különböző technikai vívmányokon alapuló kistermelés fellendülése és az új földbirtoklási viszony.

A termelési viszonyok szintjén a központi tény az, hogy a feudális uralkodó osztály megszerzi és biztosítja a föld és az emberek fölötti hatalmat, ami lehetővé teszi, hogy a maga javára vonja el a paraszti munka gyümölcsét.

Ezért, első megközelítésben a feudalizmust a földbirtokos arisztokrácia közvetlen hatalma alatt álló kistermelők társadalmának tartom, vagy még tömörebben: kistermelés plusz nagybirtok.

II. A fejlődés logikája

Idáig a feudalizmust két alapvető osztály köré szerveződött társadalmi rendszernek mondtuk, és többé-kevésbé statikus struktúráként fogtuk fel. Most dinamikájában kell szemügyre vennünk. Hogy dinamikájának rugója végsősorban az osztályharc, ez előttem (mint marxista történész előtt) nem kétséges. Az osztályharc a termelési viszonyokban gyökerezik: a paraszti gazdasági viselkedésének szabálya (családi önfenntartás) arra ösztönzi, hogy a szolgáltatás mennyiségét a minimálisra csökkentse, s így saját termelésének minél nagyobb hányadát tudja családi fogyasztásra, és az „újratermeléshez” szükséges „beruházásra” fordítani; a földesúr ezzel szemben, ugyanolyan szabálynak engedelmeskedve (az ő esetében a rang fenntartásáról van szó), nyomást gyakorol, hogy jövedelme általános szintjét fenntartsa. E két ellentétes törekvés állandó feszültséget eredményez.

De túl kell lépni az első megfigyeléseken: vajon az osztályharc önállóan és teljesen kiszámíthatatlanul működik, vagy pedig a rendszer struktúráiba írott, mély és objektív tendenciákhoz illeszkedik, vagy ha jobban tetszik, a fejlődés belső logikájában gyökerezik? Ez volna módszertani hipotézisem. A kérdés megválaszolása azonban nagyobb tudományos vizsgáldást igényel, és be kell ismernünk, hogy e vizsgálat még nagyon kezdeti szakaszban van. Ennek ellenére megkísérlem a lehető legrövidebben vázolni a kérdést.

A. A növekedés új logikája

1. Az újratermelés jellemzői

Ahhoz, hogy megértsük a feudális rendszer sajátos jellemvonásait a termelésben és a cserében, a központi mechanizmusból, az újratermelésből kell kiindulnunk, és ennek különböző jellegzetességeit kell vizsgálnunk.

a. az újratermelés majdnem kizárólag a paraszti gazdaság alapsejtjén belül történik, elentétben a rabszolgatartó társadalmakkal (ahol a rabszolgák nagytömegű beszerzése okoz problémát).

b. Az újratermelés (amelynek W. Kula állította fel a modelljét) bővülését (azaz előrehaladását egy bővebb termelés irányába) csak a szolgáltatások rátájának csökkenő tendenciája segítheti elő, nagyobb részt hagyva a parasztiok saját fogyasztására (a demográfiai növekedés tényezője) és a beruházásra (a termelés növekedésének tényezője). Úgy vélem, hogy ez történt a középkor első növekedési szakaszában az állami adóprés szorításának lazu-

lása következtében, majd újra a központi időszakban (a termőterület nagy kiterjesztése idején) a földesúri terhek fokozatos enyhülése következtében, ami egyrészt bizonyára a parasztok nyomására következett be, másrészt viszont azért, mert a parasztság egyre kiváltságosabb helyzetbe került a termelés folyamatán belül (a folyamat urává lett).

c. A „bővített újratermelés” tendenciái akkor tudnak kibontakozni, ha a földesúri adó mennyiségére nem hat az adó rátájának csökkenése, mivel ennek közvetlen hatását bőven kiegyenlíti a termelés fellendülése. Ezt a jelenséget példázza a földesúr részvétele a szűzföldek feltörésében, és a parasztoknak engedett kiváltságos státus. Így a két társadalmi réteg tevékenysége összeszővődik, ami a föld egyre teljesebb kihasználásához, és folytonos demográfiai növekedéshez vezet.

Feltartóztatja vagy visszafordítja viszont ezeket a tendenciákat, ha a földesúri osztály politikai eszközökkel kikényszeríti a szolgáltatási ráta növekedését (ld. a 14. és 15. századra kidolgozott modellemet, amelyben a mezőgazdasági válságot a királyi adóztatás bevezetéséhez kötöm).

d. Ez a fajta „újratermelés” extenzív növekedést eredményez, ami azt jelenti, hogy új családi termelőegységek szaporodnak térben, viszonylag állandó technikai színvonalon. A termelésnek ez az expanziója azonban egyre kedvezőtlenebb körülmények között zajlik (a marginális földek romló termékenysége, távolság), úgyhogy a mezőgazdasági termékek bővülését a mezőgazdasági munka termelékenységének csökkenése kíséri. Minden bizonnyal ebben kell látnunk a kistermelés e rendszerének egyik legerősebb korlátozott-ságát.

2. A feudalizmus gazdaságpolitikájához

Kezdetben volt egyfajta „újratermelés”: ez azt jelenti, hogy a „középkori gazdaság” nem olyan kategória, amely általános terminusokkal elemezhető, hanem olyan meghatározott korlátoknak van alávetve, amelyek éppen ennek az újratermelésnek a természetéből fakadnak, s kétségtelenül ezek alakítják ki jellegzetes arculatát. A kutatásnak e széles mezején még csak az első lépéseket tették meg. Szorítkozzunk hát az első néhány nyom követésére.

a. Feudális gazdaság és demográfia

Az extenzív növekedés e rendszerében a demográfia minden fejlődési folyamat középpontjában van. Döntő szerepének elismerése még nem jelenti

azt, hogy engedtünk volna egy malthusiánus kísértésnek, csak egyszerűen számbavettük a rendszer sajátosságát.

A részletek taglalása nélkül (a téma részletesebb kifejtést nyert a demográfia és termelési mód kérdését tárgyaló 1978-as mexikói konferencián) fogadjuk el azt a hipotézist, hogy létezik egy „feudális demográfiai rend”, amely működésével végigkísérte a középkori nagy gazdasági növekedést. E demográfiai rend lényegi sajátosságai: a termékenység viszonylagos állandósága, valamint a házassodás alkalmazkodása a halandóság változásaihoz a házasságkötési életkor változtatásával. A házasságkötési és a halálozási életkor közötti összefüggés nem véletlenszerű. A családi kistermelés rendszerével függ össze, amelyben a szülők eltűnése a feltétele a gyermekek szó szerinti értelemben való „házassodásának”.

E szabályozó tényezők ellenére (amelyek hatása egyébként többé-kevésbé lassú) a demográfia őriz egy bizonyos önállóságot. Így sem a termelés lelassulása, sem az ebből következő pauperizmus, sem a halálozási arányszám növekedése nem tudta megakadályozni a 13. század végi demográfiai növekedést. Ebből származott a népesség és az erőforrások közötti olló, amely malthusiánus elképzelés lenne, ha nem ügyelnénk arra, hogy a jelenséget a feudális valóságba ágyazva vizsgáljuk. Az egyensúly ilyen módon bekövetkezett megbomlása viszont a demográfiai rend későbbi felbomlásához vezetett (a 14. és 15. században a halálozás és a születés közti olló szétnyílásával), és ez alkotja a középkorvégi összeomlás keretét. Végül, a reneszánsz demográfiai előretörése ellenkező előjelű egyensúlyfelbomlás kifejeződése (a halálozási arányszám csökken, a születések száma növekszik) a feudalizmus átstrukturálódása folyamán keletkezett új társadalmi viszonyok között. Az új stabilizáció csak a 17. század folyamán jön létre, a házasságkötési életkor lassú emelkedése következtében.

b. Feudális gazdaság és konjunktúra

A kérdés jól ismert, mivel W. Abel már a harmincas évek óta foglalkozott vele, bár akkoriban még nem látták a konjunktúra és a feudális rendszer kapcsolatát.

Két jelenségre kell felfigyelnünk:

- a 17. és a 18. század egymást követő évszázados ármozgásai;
- a mezőgazdasági és az ipari árak közötti, szitén évszázados ollók.

Egyiknek is, másiknak is nagy hatása van a termelés mozgására; elősegítik vagy hátráltatják azt. De a feladat éppen az, hogy a konjunktúra össze-

tevőit megtaláljuk. A „malthusiánus” történészek magyarázata a kereslet és a kínálat játékaival, kétséggel túlágosan részleges. Egyébként is felmerül a kérdés, hogy mi lehet az oka annak, hogy a mezőgazdasági árak viszonylagos emelkedése (a termelés fellendülése idején) nyilvánvalóan együtt jár a termelés csökkenésével. Ilyen hipotézis mellett a konjunktúrát valamiféleképpen a struktúra „hordozza”; tehát „feudális konjunktúráról” kellene beszélnünk.

c. A feudális gazdaság és a város

Ez a terület a legkevésbé ismert. A feudális növekedés a városok felvirágozását vonta maga után, s ennek a gazdasági teóriának a kidolgozása még teljes egészében hátra van. Így hát csak néhány általános megfigyelésre szorítkozunk.

— A mezőgazdasági növekedés kétféleképpen is kihat a piaci aktivitás fellendülésére. Egyrészt megnöveli a földesúr jövedelmét, amelyből az különböző árucikkeket, elsősorban luxuscikkeket vásárolhat, másrészt pedig egyre több parasztot von be az árutermelés szférájába. A paraszt bekapcsolódását az áruterelésbe kezdetben nem a profit, hanem az önfenntartás motíválja: elad, hogy megvásárolhassa a nélkülözhetetlen árucikkeket, és hogy teljesíthesse a szolgáltatásokat. A természetbeni járandóságok átalakulása pénzádóvá meggyorsította ezt a folyamatot, különösen a királyi adóztatás bevezetése készítette a parasztokat arra, hogy belesodródjanak a piacba. Érthető tehát, hogy a mezőgazdasági termelés fellendülése a városok megerősödését hordozza.

Érdekes megfigyelni, hogy a város gyorsabb ütemben fejlődik, mint a környező vidék. Ez minden bizonnyal egy új, a város számára kedvező viszony kialakulását jelzi, ami a városi jövedelem gyorsabb felhalmozódásának forrása. Mindenekelőtt a város rendelkezik a kézműipar majdhogyanis monopóliumával. Azonkívül többféleképpen áthatja a vidéket: megszervezi a cserét, földbirtokot szerez.

Később a városi fejlődés visszahat a vidékre, de ez a hatás igen ellentmondásos. A város részben stimuláló hatást gyakorol a vidékre, azzal, hogy az áruterelés behatol a falvakba, de ugyanakkor a fejlődési ritmus előbb említett egyenlőtlensége miatt a vidék számára egyre elviselhetetlenebb terhet jelent a város eltartása, és a városi kizsákmányolás. Kétséggel ez a feudális gazdaság egyik legélesebb ellentmondása. A 13. század végén a városok túlbujánzása egész Európában általános jelenség, és az ebből keletkező fe-

szültségben kell látnunk a 14. századi válság egyik kiváltó tényezőjét. A probléma még nagyobb hevességgel tért vissza a reneszánsz előreugrásával, és csak a tengeri és kereskedelmi expanzió hoz majd megoldást, vagyis az, hogy a város kiterjeszti vadászterületét.

Ez a néhány érintőleges észrevétel arra mutat, hogy egy meghatározott gazdasági típussal állunk szemben, amely sajátos törvényeknek engedelmeskedik, és amelyet meg kell különböztetni mind a kapitalista, mind az antik gazdaságtól.

3. Feudális gazdasági-világ?

Gondolhatjuk-e még ezután is, hogy a középkori gazdaság egymástól különböző regionális egységek laza együttese volt? Sokkal inkább úgy tűnik, hogy egy egységes gazdasági térrel állunk szemben, amelyre nyugodtan alkalmazhatjuk I. Wallerstein és F. Braudel koncepcióját. Ez az egység először is a fent említett közös gazdasági és demográfiai szabályokból adódik. Ezenkívül, az újabb munkák alapján a konjunktúrák (árak, bérek...) bámulatraméltó egybeesésére lehetünk figyelmesek. S végül, az árutermelés kibontakozása csak még jobban megerősítette a terület egységét.

Egy ilyen együttesnek megvannak a határai, amelyek tágulását egyébként már a feudalizmus kezdete óta megfigyelhetjük. Az expanzió különböző formái (katonai, vallási, demográfiai, kereskedelmi) nem véletlenszerűek. Mélyen gyökereznek a feudális struktúrákba, és így egy valóságos imperializmus hordozói. A régi bizánci-muzulmán uralkodó gazdasági-világ peremén született és ennek függőségében élő feudális rendszer a 11. században kezd kikerülni a gyámság alól, majd megfosztja Bizáncot és az Iszlámot a fejlődési önállóságtól, s uralkodó rendszerré válik. A 16. századi gyarmatosító terjeszkedésben a feudális gazdasági világ újabb terebélyesedését láthatjuk; a feudális világ tágulását, még ha a terjeszkedést a kereskedő-tőke vitte is végbe, hiszen azt ekkor még a feudális rendszer hordozza.

Van-e a feudális gazdasági világnak „centruma” és „perifériája”? Van, de nem ebben a formában, amelyet F. Braudel javasol, vagyis nem egy uralkodó város formájában. A centrumot a mezőgazdasági technika fejlettsége, a kistermelés ereje és a nagy népsűrűség jellemzi. Ez a terület maga a feudalizmus bölcsője. A nagy kereskedő városok a centrum perifériáján helyezkednek el (Flandria, Észak-Itália). Azokon túl annyira sokasodnak a társadalmi és gazdasági archaizmusok, hogy valóban nem tűnik alaptalannak egy szláv és egy mediterrán feudalizmus megkülönböztetése (Makkai L.). A ke-

reszkedelmi kapcsolatok fejlődése az együttesen belül szertefutó utakat nyit meg. Véleményem szerint R. Brenner elemzésének fő gyengesége az, hogy a kapitalizmus kialakulását nem helyezte bele a feudális gazdasági-világ egyenlőtlen belső fejlődésének kontextusába.

B. A termelési viszonyok átalakulásának logikája

Ebben a kérdésben csak utalni szeretnék a Feudalizmus válsága (Crise du feodalisme) című művében kifejtett tézisekre, vagyis arra, hogy a társadalmi fejlődésnek van logikája, és pedig

1. a klasszikus feudalizmusból az abszolutizmus korába való átmenetben. Ez abból ered, hogy a régi társadalmi viszonyok hanyatlása miatt szükségessé vált egy új kizsákmányolási viszony bevezetése. Ez az új centralizált adórendszer, amelyet a monarchikus állam biztosít. A változás a rendszer általános válságának talaján történik, s a változás folyamán a rendszer gyökeresen újjáalakul. Gazdaságilag: előiparosodás és tengeri expanzió; politikailag: az állam megerősödése; ideológiailag: J. Ph. Genet írta meg [A kultúra területeinek szétválása a 14–15. században, előadás].

2. A kapitalista viszonyok kialakulásában. Itt csak utalni szeretnék az ún. felhalmozás folyamatáról és a paraszti társadalmon belüli bipolarizációról szóló munkákra.

Általános konklúzió

A feudalizmus nemcsak struktúrák együttese, hanem önálló fejlődési logikával rendelkező rendszer.